

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 156 (16765)

2003 чылдың
ДЕКАБРЬ 9,
вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутаттарының соңгулдалары

ЭРГЕ-ХООЙЛУ НОРМАЛАРЫНГА ДУУШТУР ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТКЕН

ЧОН ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕН

Россия Федерациязының Конституциясында эрге-чагырганың үндезини чон деп дорт айыткан. Чон соңгулдалар дамчыштыр эрге-чагырга органнарынга ажылдаар удуртукчуларны боттары соңгуп алыр. Ол чүл дээрге эрге-чагыргалар чоннун күзели-биле тургустунар дээни ол. Эрге-чагырганың үндезини чонда дээн утка ында.

Эрткен декабрь 7-де болуп эрткен Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжынче соңгулдаларның түңнелинден чурттун келир үеги эрге-чагыр-

Соңгулда бюллетеньнери үлеп берип олурар комиссия кежигүннеринден ырак эвесте РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының 4-кү чыыжынче депшиттирип турар канди-

ынаар супкаш, сагыжы чиигеп үнүп чоруй баар болдулар. Бир чамдыктары кол даңзыда аттары чок боорга, соңгулда комиссиязының даргазы Нонна Байыровна Монгушка келгеш, ужурун чугаалаарга, оозу катап-катап ангы-ангы даңзылардан дилеткеш, ылап тывылбаска, ам немелде даңзыже оларны документ езугаар кирип бижээш, соңгуур бюллетеньнерин ап бээр болду. Нонна Байыровна 10 шакка чедир кол даңзыдан 19, немелде даңзыга 8 кижжи кирип бижиткеш, ниитизи-биле 27 кижжи сонгаанын дыңнатты. Он шак ажа бергенде

соңгукчуларның хөйү-биле кээп эгелээнин, оларның хөй кезиниң кол даңзыда чок бооп турарына ол хомудады.

Кызыл кожуунун Каа-Хем суурда №85 кол соңгулда участогунга келдивис. Ында соңгулда комиссиязының даргазы М.Б.Сырбыкай 10 шакка дээр 85 кижжи кээп сонгаанын дыңнатты. Бир соңгупкаш үнүп бар чыткан аныяк уругдан:

— Мээң айтырымга харыылавын барып болур силер. Ол силерниң хоойлу езугаар эргенер. Депутатка кандидаттардан кымны сонгааныңарны сонуургадып болур ирги силер бе?
— Чажыргаш чоор мен. Кандидат Дамба-Хууракты соңгудум.
— Ооң иди үндүргени кандыг идеязын деткип турар силер?
— Та — деп, кыс харыылады.

Чамдык соңгукчуларның тодаргай үзел-бодал чок соңгуп турары дыка-ла хомуданчыг. Соңгукчу бүрүзү РФ-тин Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының 4-кү чыыжынче депшиттирип турар кандидаттарның программаларын хандыр анализтеп, ында идеялар, баш удур планнаттырган ажылдар дээш бадылаар болза эки-дир ийин.

Ленинградский №2 соңгулда участогунга халдып келдивис. Ында байдал эске участоктарының көөрде, элээн эки болду. Соңгаларында чаа кылаңайнып турар көжегелер азып каан. Ында байдалды черле элээн экижиди шимеп каар деп оралдажып турганы илден. Кызыл торгу пес-биле шап каан 4 кабинаның

(Уланчызы 2-ги арында).

МУРНУНДА — ЧЫЛГЫЧИ ОНДАР

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының дөрткү чыыжының депутаттарының соңгулдалары бистин чуртувуска бо чылдың декабрь 7-де болуп эрткен. Ниитизи-биле Күрүне Думазының депутадынга 450 депутатты соңгуур ужурлуг.

Тыва Республикага Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары республиканың девискээринде 182 соңгулда участогунга организастиг, эрге-хоойлу хажыдышкыны чокка болуп эрткен. Соңгулда даңзызында 158952 соңгукчу кирген, оларның 55,6 хуузу бадылаашкына киришкен. Ынчангаш Тываның девискээринге РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары болуп эрткен деп, ТР-ниң соңгулда комиссиязы санаан.

Соңгулдаларга Россияның 23 политиктиг партиялары, блоктары киришкен. Баштайгы түңнелдер езугаар алырга, Тываның соңгукчуларының 66,9 хуузу "Чаңгыс демниг Россия" партиязы дээш бадылааш, аңаа улуг бүзүрелин көргүскен. Соңгукчуларның 7,5 хуу бадылаашкыны алган РФ-тиң компартиязы ийги черде чоруп орат.

Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округундан РФ-тиң Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутадынга кандидат алды кордакчының ады чажыт бадылаашкынын бюллетенинге кирген. Баш бурунгаар үндүрген түңнелдер езугаар алырга, республикада ниити соңгукчуларның 61,1 хуу бадылаашкынын алган Күрүне Думазының депутады Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар мурнап турар. Соңгукчуларның 25,5 хуу бүзүрелин алган Танды кожуунунда Шойгу аттыг Балгазын күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин директору Иван Чучев ийги черде чоруп орат.

ТР-ниң соңгулда комиссиязы соңгулдаларның түңнелдерин үндүрүп турар.

газы, Россия Федерациязының чаа Чазаа тургустунар дээрзин соңгукчу бүрүзү билир. Ынчангаш соңгулда хааржактарынга соңгукчу бүрүзү бир-ле быжыг, медийшен бодалдыг, шилилгелиг келири чугаажок. Соңгукчу бүрүзүнүн бадылаан үнү халас барбас, эки амдырал дээш политиктиг демиселдин бир-ле күжүнүн даяныр текпижи бооп артып каар. Келир үеги чырыткылыг амдырал дээш демиселге соңгукчу бүрүзүнүн киржип турары, чоннун эрге-чагыргазы деп чүве ол.

Чоннун ук чөптүг демиселиниң ужу-кыдыын көөр дээш фотокорреспондент Василий Балчий-оол-биле машиналыг хүндүскүнүн 10 шакта соңгулда участоктары кезип үнүптүвүс. Бир дугаарында №31 "Спутник" соңгулда участогунга бардывыс.

даттарның, партияларның төлээлекчилери долгандыр байдалды кичээнгейлиг хайгаарап олурлар. Чедип келген соңгукчулар комиссия кежигүннери олурар столдарга баргаш, кол соңгулда даңзызындан аттарын тыптырып демдеглеткеш, бюллетеньнерни алгаш, кабиналарже кирип турлар. Орта элээн бооп чоруй, оон үнүп келгеш, соңгулда хааржаанче шиитпирли-биле кылаштап келгеш, бюллетеньнерин

ЭРГЕ-ХООЙЛУ НОРМАЛАРЫНГА ДҮҮШТҮР ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТКЕН

(Тончүзү. Эгези 1-ги арылда). бетинде улуг соңгулда хааржаа. Ук соңгулда участогунда комиссия даргазы Анчимаа Бугаровна Иргит бажынарның соңгуур деп билдиришкн бижээн 23 соңгукчунун бюллетеньнерин санап, үнүүшкүн кылыр деп турар уругга берип тур. Оон ыңай эмнелгелерде чыдар соңгудар улузу барын ол база дыңнады каапты.

Ыа аразында ол участокка соңгууру-биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак өөнүң ишти Саара Монгушова-биле кады келди. Шериг-оол Дижизикович өске соңгукчулар-биле бир дө-

соңгукчулар 8 шак четпээнде чедип келген, манап турдулар.

Чаа-ла бадылапкан, кижжи ортузу ажа берген назылыг уг-байдан:

— Кым дээш бадыладың? — деп сонуургап айтырдым.

— Ушкалов дээш, алдын холдуг эмчи — диди.

Бистин чугаавысты дыңнап турган акый кылаштап келгеш, ат-сывын биживезин диледи.

— Күрүне Думазының депутадының кандидатында 7 кордакчы бар-дыр. Оларның аразында холу-биле кара ажылды кылып чорааш, бодунун чонун чемгерип чораан кижжи Чучев болбайн —

шак турда сонуургаткан.

Эртенги шакта, дүш сөөлүнде соңгукчулар участокка эң хөйү-биле келгеш, бадылаашкыга киришкен. Бадылаашкын Кызылда №8 участокка организаастыг, эрге-хоойлу нормаларына дүүштүр эрткен.

Бадылдай НАРАДЫ.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ №9 ЛЕНИНСКИЙ СОҢГУЛДА УЧАСТОГУНГА соңгудалар таарымчалыг байдалга эрткен. Участоктун ниити дерилгези-даа тавында, онзагай ылгалдыг чүве-даа чок, урнарлар, кабиналар бар, кайы-даа таладан хайгааракчылар тус-тус олуттарында.

Эртенгииниң 8 шакта комиссия кежигүннери ажылдап эгелээри билек, бир-ле дугаарында чоок-кавының улуг назылыг соңгукчулары баштай кирип, удур-дедир амьрменди солчуп, байыр чедиришкеш, күзелдиди-биле бюллетеньнерин ап эгелээнин участок комиссиязының даргазы Елена Григорьевна Биляева чугаалады. Бо соңгулда участогунун комиссия кежигүннениң холунда даң-

рын берген. Елена Григорьевнадан черле бо удаада эрткен соңгудаларга бодаарга, кандыг онзагай болушкуннарны демдеглеп болурун айтырарымга, байдал оожум, маргыштыг чурум үрээшкннери чок болганын дыңнатты.

Колдуунда-ла чон моон мурнунда-ла соңгудаларга киржип турган болгаш документизин тудуп алгаш, кудумчу аайы-биле кирип бижиттинген черлеринге баарга, ниити даңзыда ады кирбейн барганына хомудалын илередип, бо талазы-биле белеткел ажылдары багай чоруттунганын демдеглеп турганнар. Алыс бодум база ында соңгуп турар болгаш участоктун дугаарын, оон адын долузу-биле чараштыр, көскү кылдыр каастап аскаш, чогуур черлерде стрелкалар айытканын безин эскербедим. А шала кежээликтей студент аныктар кээп соңгуп турган. Оларның кымны дээш сонгаанын сонуургап айтырарымга, кижжи бүрүзү ангы-ангы болган.

Түннелинде бо соңгулда участогунун соңгукчуларының хөй кези бадылаашкыннардын берген, ынчангаш кандидаттар боттарына хире-шааның аайы-биле чогуур бадылаашкыннарны алган дээрзинге идегээр-дир мен.

Чимисмаа МОНГУШ.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 26 ДУГААРЛЫГ РОВЕНСКИЙ СОҢГУЛДА УЧАСТОГУНГА

Энергетиктер, Сукпак, Хлебозавод, Ровенская, Островская, Заводская дээн ышкаш кудумчулар база хоорайның Сукпак суур талазында өске-даа кыдыг кудумчулары база чаа студентилер кварталы хамааржыр. Даңзы езугаар ук девискээрге 1247 кижжи соңгуур турган болза, кежээкиниң 18 шакка чедир оларның 30 ажыг хуузу бодунун шиллгезин кылып, бадылаашкыга киришкен. Бо санче боттарының конститусчу хүлээлгезин күүсеткен болгаш бүрүн эргезин ажылгаан, чогум даңзыже ады кирбейн барган 168 соңгукчулар база кирип турар. Эртенгииниң 10-11 шакта эң хөй соңгукчулар, ол ышкаш студентилер келген дээрзин ук соңгулда комиссиязының даргазы С.В.Лубина дыңнатты.

Хоорайның 26 дугаарлыг соңгулда комиссиязында 7 кижжи бар болду. Олар чоннун кириген билдиришкннерин барымдаалап үнүүшкүннерни база кылгылаан. Соңгулда үезинде манаа эрге-хоойлу хажыдышкыннары болбаан.

Чойганмаа САТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

мей соңгуур бюллетеньнерин алгаш, кабинаже киргеш, элээн бооп чоруй үнүп келгеш, бюллетеньнерин соңгулда харжаанче кирип каапты. "Соңгудалар үезинде чонга чүнү күзээр силер, Шериг-оол Дижизикович?" — деп чай аразында оон айтырдым. "Шын шиллгени, келир үеги чедишкннерни. Амгы шын шиллгеден келир үеги чедишкннер хөй хамааржыр" — деп, ол харыылады.

Кызыл хоорайның төвүнде №13 төп соңгулда участогунга мырыңай дүш чедер бергенде келдивис. Ында соңгулда участогунун даргазы Зоя Доржуевна Монгуш соңгуура чогуур кижилерниң барык чартыг кээп бадылап каапканын дыңнатты. Үстүнде айыттыңан четпестерден аңгыда чоннун соңгулдага киржилгези эки деп түннелди кылдывыс.

Борис ОНДАР.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МАЛЧЫН №18 СОҢГУЛДА УЧАСТОГУ бо соңгулдага кончуг шынгылы белеткенген улус болду. Хөй чылдарда бо соңгулда участогунга соңгуп келген болгаш, бистин участоктун соңгукчуларының идепкейлин билер мен.

Декабрь 7-де эртенгииниң 8 шак четпээнде соңгулда участогунга чедер бердим. Соңгулда комиссиязының кежигүннери олуттарын ээлепкен, хайгааракчылар туруштарында, таптыг-ла 8 шак турда участок соңгулда комиссиязының даргазы Алиса Алексеевна Шимит РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыыжынын Тываның чаңгыс мандаттыг №28 соңгулда округунун талазы-биле Кызыл хоорайның №18 соңгулда участогу ажылын эгелээнин чарлапты. Чамдыг идепкейлиг

диди.

Күрүне Думазының соңгулдазы дээрже Россияның келир үези болгай, орта киржири хамааты кижиниң хүлээлгези болур. Хоорайның Малчын №18 соңгулда участогунун соңгукчулары дүштекиниң 2 шакта соңгукчуларның 22 хуузу, кежээкиниң 6 шак ажып турда 40 ажыг хуузу бадылапты.

Участок соңгулда комиссиязының соңгулдага белеткенгени багай эвес. Соңгулдага хамаарышкан көргүзүг, тайылбыр материалдары-биле четчир кылдыр хандыртыңан. Соңгулда комиссиязының кежигүннери бир демниг ажылдап, соңгукчуларга тайылбырларны, сүмелерни чедимчелиг берип турдулар. Эң-не кол чүве — бо соңгулда участогунга соңгулда хоойлузунун чурумунга хамаарыштыр кандыгдаа хажыдышкыннар болбаанын демдеглээри чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

Россия Федерациязының Күрүне Думазының дөрткү чыыжының депутаттарының соңгудалары **КЫЗЫЛДА №8 СОҢГУЛДА УЧАСТОГУНГА** организаастыг эрткен.

— Соңгукчулар идепкейлиг кээп тур. 18 хар назы четкен бир дугаар соңгуур оол, кыс-даа, улуг назылыг хүндүткелдиглеривис-даа. Бут кырынга туруп кылаштап албастарывысты санавакса, ажы-төлүнге четтирип алган караа четпестер, даянгыштыглар суг бадылаашкына боттары эки тура-биле келгиледи.

Ниитизи-биле алырга, соңгудалар багай эвес эртип тур, тура-сорууус-даа ажып-херекчи — деп, соңгулда участогунун даргазы Ирина Васильевна Кособокова "Шынның" корреспондентизинге соңгулда хүнүнүн 15

зыларда ниитизи-биле 2177 соңгуур эргелиг хамаатылар бар. Чогум ол девискээрге чурттакчыларның кири бижидилгезиниң талазы-биле көөрге, бо сан оон оранчок карышкактыг, кири бижидилгелиг кижилерниң аттары ниити даңзыже долузу-биле кирбейн турарын ол демдеглээн.

Кежээкиниң 6 шакка чедир №9 Ленинский соңгулда участогунга 1020 соңгукчулар бадылаашкыннарын берген. Соңгуп кээп турар кижилерни назы-хар аайы-биле алырга, 45 хардан өрү назылыг кижилер болган. Ол үеге чедир ажыл-херек аайы-биле келгилээн чорумалдардан 6 кижжи, дүштекиниң 2 шакка чедир кириген чагыг езугаар 15 хире кижжи бажынарның болгаш эмнелгеде чыдар 9 кижжи бадылаашкына-

2004-2006 чылдарда республикага аграр бизнести сайзырадыр талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың ноябрь 27 № 833
Кызыл хоорай

Республикада аграр бизнес шоолуг эвес сайзырап турар деп Тыва Республиканың Чазаа демдегеп турар. Тус чернин бараан бүдүрүкчүлери аш-чем рыноктарына боттарынын туруштарын кожазы регионнарның сайгарлыкчыларына хөй черге-биле дүжүп берип турар. Бүдүрүлгелерниң көдээ ажил-агый продукциязы чамдык таварылгаларда чижилгеге киржир шинээ чок болуп турар. Сүт болгаш сүт продуктуларынын рыногу чогуур деңгелде эвес организастанган.

Балык тывыжынын, куш, ары ажил-агыйларынын продуктуларынын рыногу оожум шингээтинип турар.

Кат-чимис, пөш тооруу, мөөгүлөр, дус чок суг, минералдык суглар болгаш эм аймаа база техниктиг чиг эт дээн ышкаш бойдустун чиг эт курлавырлары рынок саарылгасынче багай хаара туттунуп турар.

Республиканың тус чер бот-башкарылганын органнары көдээге биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилеринин аргашинээн өстүрер, бизнести сайзырадып чорударына таарымчалыг байдалдарны тургузар, тус чер рыногун барааннар болгаш бирги чергениң эргежок чугула ачы-дузалары-биле хандыраар дээш четпес ажилдап турар.

Республикага аграр бизнести

сайзырадыр талазы-биле хемчеглерни хүлээп алыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайты Н.Б.Алдачиниң республикада аграр бизнестиң байдалынын дугайында илеткелин дыннаан кылдыр хүлээп алыр.

2. 2004-2006 чылдарда республикага аграр бизнести сайзырадыр талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кожуп каан).

3. Тыва Республиканың Экономика яамызы, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы, Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызы, Тыва Республиканың Садыг, амьдырал

хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр яамызы 2004-2006 чылдарда республикага аграр бизнести хөгжүдөр талазы-биле хемчеглерни боттандыраарына акша-хөреңгилерни хөреңгелен саналдап кирип турар санаашкын езугаар 2004-2006 чылдарда республика бюджетинге аграр бизнести хөгжүдөрүнге акша-хөреңгилерни көөр.

4. «Россельхозбанк» ажык акционер ниитилелиниң Тыва регионал филиалына чээлилерни ажылгааны дээш хуулар төлээр талазы-биле чарыгдал-

дарнын кезини төлээринге ангылап берген федералдык бюджеттин акша-хөреңгилерин долузу-биле шингээди алырынга чээли бээринче көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлери хаара тударын хандыраарын сүмелээр.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдын күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратынын бойдус ажылгалынын болгаш агроулетпүр комплекзин хөгжүдөр килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

❖ РФ-тин Федералдык Хуралының Күрүне Думазының дөрткү чыгыжынын 450 депутанын сонгулдалары эрткен воскресеньедэ эрткен. Ыраккы Чөөн чүктүн Чукоткадан барыын чүкте Калининградка чедир девискээрге тургускан 94 муң сонгулда участоктарына сонгулдалар бедик көдүрүлүшкүнүг эрткен.

❖ Күрүне Думазына сонгулдалар-биле капсырлаштыр Башкортостанга президент, Москвага — мэр болгаш 9 субъектиге губернатор сонгулдалары болган. Даштыкыда турар россия хамаатылар 337 сонгулда участоктарына бадылаан, олардан эң баштайгы бадылаашкынарны Чаа Зеландияда сонгукчулар кылган. Ол ышкаш Пермь область биле Коми-Пермяк автономну округту улгаттыр каттыштырарынын референдуму база дыштаныр хүнде болган.

❖ Россияның Президентизи В.Путин кадыны Людмила Путина-биле кады Воробьев дагырында № 2039, «Чаңгыс аай Россия» партияның Политчөвүлелиниң даргазы Б.Грызлов № 109, а Сергей Шойгу Москва чоогунда сонгулда участоктарына кээп бадылааннар. Сергей Шойгу сонгулда участокунга бир дугаарында келген, аңаа кызыл роза чечектерни тывыскан.

— Кандыг партия дээш бадыладынар, Владимир Владимирович? — деп Путинден айтырарга ол: «Ам чугаалаптарымга агитация апаар ынаан, кымның талазында турарымны билер боор силер» деп харыылаан. Ол хүн Президентиниң база бир өөрүшкүзүн болдурган чүве болза — ооң Кони дээр ыды 6 кара, ийи ала энитерни ийистепкени. Ук ытты Президентиге Сергей Шойгу белекке бергени илерээн.

❖ Күрүне Думазына сонгул-

даларнын ылап түннели декабрь 20-де үнер. Декабрь 8-тин чамдык түннелдерин езугаар алырга (чижек-биле Чөөн чүктен Уралга чедир девискээрлерниң түннели-биле алырга), «Чаңгыс аай Россия» партия сонгукчуларнын 36 хуу бадылаашкынарнын алган, өскелеринге алдырбас хире апарган чоруп турар. Дараазында черлерде РФКП болгаш РЛДП чоруп турар. Дынадыглардан ап көөрге, «Чаңгыс аай Россия» партия 40 хуу бадылаашкынарны алгаш, 190 ажыг депутат мандадын ап, парламентиге улуг нурууну ээлээриниң барымдаазы бар бооп турар. Күрүне Думазынын даргазына Борис Грызловту сонгуп алырын баш удур саналдап турар. Долу эвес медээлерни езугаар бүгү сонгукчуларнын 4,7 хуузу бүгү кандидаттарга удур бадылааны илереп турар. Сонгулда түннелдеринге хамаарышкан бо саннар шак бүрүндө өскерлип турар. Ынчангаш түннел медээ үнеринге чедир оожургап көрээли, сонгукчулар!

❖ Эссенуки чоогунга пассажир вагонун чазылдырганнын түннелинде өлген кижилерниң саны 42, балыглаттырганнарны 156 четкен. Өлгөн кижилерниң өг-бүлелеринге 100 муң, балыгышкына таварышканнарга 10-дан 50 муң чедир рубльди дузаламчыга бээрин Чазактан шиитпирлээн.

❖ АКШ-тын сонгу-барыын штаттарына улуг хар чагганынын түннелинде 6 кижии амытынындан чарылган.

❖ Кубаның президентизи Фидель Кастро бичии уруглар садына аалдап келгеш, оларны чаптап, белектерни тывыскан.

(Агентилердер медээлеринден).

УРУГЛАР САДЫН ХАГБАЙН КӨРҮНЕР

Кызыл хоорайда иштики херектер органнарында ажилдап турар ада-иелерниң чаштарынын турары уруглар сады эң чүгээр ажилдыг албан черлериниң бирээзи деп билер бис.

Ам ол уруглар садын хаар деп турар сураг дыңналып турар. ТР-ниң ИХЯ-зынын сайты дээрги Аренин ындыг шиитпир хүлээп ап турар дээрзин ук садиктин ажилдакчылары ада-иелерге чугаалап турар. Чүү дээш, кандыг чылдагаан-биле ону хаар деп турарын черле тодаратса эки ышкаш. Ол хире эки уруглар садын хаап кааптар чүве болза, хомуданчыг-ла-дыр. Ие-чаштын эрге-ажыын камгалап турар албан чери бар болгай. Ук албан чериниң мурнунга база негелде тургусса эки ышкаш. ТР-ниң Чазаның деңгелинге чедир айтырыг тургузарын сүмелээр-дир мен.

Чадаалай САРЫГЛАР.

КАДЫ ӨСКЕН ХООРАЙЫМ

Кижии бүрүзү төрөөн булуннуг, өскөн черлиг. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай кайгамчык чараш черде турар. Ийи хемниң белдиринде, барыын талазында ыяш, янзы-бүрү үнүштер үнген садтыг, сесерликтиг, боду бүткен кайгамчык чараш парктыг. Ында чодураа, тал, хады, терек дээш, кандыг-даа үнүш бар. Өйт-сиген дээш, чадаң ыяштар мырынай эндерик. Ол бүгүнү Кызыл хоорайнын национал парыгы дээр.

Ук парк чылдан чылче чаарттынып, сайзырап орав. Кижилер кылаштаар черлер, стадионнар шупту асфальтылыг. Уруглар ойнаар карусельдер, аттракционнар, шыдыраалаар, теннистээр черлер дээш, чүгү чок дээр. Ол бүгүнү улам хөгжүдери бистен хамааржыр. Ынчаар чайгаар бүткен парк Сибирь девискээринде чаңгыс ол бооп турар. Аңаа эртен-даа, хүндүс-даа, кезжээ-даа агаар арыг, селгүүстээринге дыка таарымчалыг. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс кижилерниң чодураа сыптарын сыйып кааптары дыка эпчок. Часкы, чайгы, күсүк үелерде парк, шынап-ла, кайгамчык чараш болгай.

1939 чылда Кызылга ачамны эдерип-кээп көөр аас-кежиктиг болган мен. Ынчаарда культура парыгы ынчаар сайзыраваан турган. Амгы ышкаш көвүрүглер-даа чок. Бетинде септи кезер-

ге, сыык турган. Амгы ышкаш кижилер кылаштаар оруктар-даа чок, бажынар эвээш, бичии уруглар ойнаар черлер мырынай эвээш турган.

Ам дээрге кайгамчык сайзыраан. 1943 чылдан бээр Кызылдың доктаамал чурттакчызы апарган мен. Орта школаны доостум. Парктын сайзыралын караам-биле көрүп өстүм. Хоорайнын бажынарны, кудумчулары көвүдөп, кол кудумчулар асфальтылыг апарган. Ам дээрге

кавт бажынар хөй апарып, 9 кавт өргээлер безин элээн бар болган. Кызыл таныттынмас болган. Ооң сайзыралынын дугайында хоочун журналист Алексей Дүгержаа: «Үлегерин көргүс, Кызыл» деп чүүлүнде бижип каапкан, ону маңаа катаптавас мен. Чамдыкта Кызылдың национал парыгына дыштанып, агаарлап кылаштап чоруурга, чамдык чадаң ыяштарны, үнүштерни сый базып каапкан болур-дур. Эң ылангыя чодураа сыптарын суг бо-ла кадын чипкеш, октагылапкан чыткылаар. Ону сыкпайн, кадын анаа чыып чиир болза экидир ийин. Ирээң, ушкан ыяштар мырынай эндерик. Оларны оон арыглаар херек. Шеф ажылын чоп организастан болбас деп. Эң ылангыя студентилер аңаа улуг сонуграл-биле ажилдаарлар боор.

Шаанда коллективтер кускун-хаай, хүүректен чүктөп, чыскаалып алгаш, ырлашпышаан шефке киржип турган. Кызыл хоорайга колдуунда шеф ажылы-биле чаагайжыдылга ажылын чорудуп турган. Бо одуругларнын автору шефтерге идепкейлиг киржип келдим. Ол дээш шаңнадып-даа чордум. Хөй коллективтер шефтээн черге көжер садыг-саймааны-даа организастан турду. Оон туржук уран чүүл мастерлериниң концертин-даа

Кызыл хоорайнын 90 чылынга уткуштур

организастан турду. Шеф ажылы-биле хоорайга та чеже ыяш олуртуп, чаагайжыдылга ажылы чорутпаан дээр. Шеф үезинде бүдүн хоорай дирлип үнер, харын-даа күш-ажыл байырлары сагындыраар чүве. Ам ындыг шефтээшкinner болбас-тыр. Ийи-чаңгыс школачыларнын шефтеп турарын теле-дамчыдылгалап көөр-дүр мен. Шеф ажылын массалыг болдурар үе келген деп бодаар мен.

Хоорайнын чаагайжыдылгасы — ында чурттакчыларнын ниити херээ. Чараш-чаагай черде Азия диптиң төвүнде турар хоорайылысты Чөөн Сибирьниң эң эки хоорайы болдурар дээш ажилдаар, чурттаар ужуруг бис.

Дарган-оол ЕНДАН,
күш-ажылдың хоочуну.

ШИНЧИЛЕЛДИ ЧОРУТКАН

Күрүнениң бойдустун биосферлиг заповедниги «Убса-Нуур» ыйгылаажы» бо чылын ЮНЕСКО-нуң бойдус болгаш культура байлааның делегей даңзыынче киргенин болгаш тургустунганындан бээр 10 чыл болганынын түннелин демдегеп, эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Ооң түннели-биле октябрь айда заповедниктин камгалал килдизиниң күрүне инспекторлары Ш.Х. Салчак, Б.Д. Донгак болгаш «Алтай» заповедниктин эртем болгаш камгалал килдистериниң ажилдакчылары Моол Республиканың «Увс-Нуур» заповеднигиниң төлээзи-биле Моол, Тыва, Алтай кызыгаарына делегей экспедициязынга ниитизи-биле 9 кижии киришкен.

Экспедициянын кол сорулгазы — Тыва, Моол болгаш Алтай республикаларынын Кызыл дептерде кири бижитинген аргар-кошкарнын турумчуп база көжүп чоруур черлеринде сан-чизезин демдегеп көөрү болгаш «Убса-Нуур ыйгылаажы» заповедниктин «Мөңгүн-Тайга» клас-терлиг девискээрге аң-мен, куштарны хайгаарап база камгалалдыг девискээрге чурттап турар малчыннарга «Алтай-Саян экологтуг девискээр» деп чүл, ооң ажил-херээ, ужуру-дузаны, «Россияда онза камгалалдыг бойдус девискээри» деп тайылбыр ажылын чоруткан.

Экспедициянын киржикчилери хүн бүрүде чадаг маршрут-биле 12-15 км эртер ужуруг. Бир маршрутка-ла 2

кижии хүнде 4 маршрутту эртер. Ниитизи-биле 11 аңгы турлагларга турумчуп алгаш, хайгаарал, демдегел ажилдарын кылып чоруткан. Ооң түннелинде «Мөңгүн-Тайга» заповеднигин хайгаарап көөрге түннели мындыг көргүзүлгелерлиг болган: улар — 38, те, чунма — 157, бөрү, дилги элбек, аргар-кошкарнын карака көзүлгени — 52, малчыннардан алган медээ-биле 30 баш демдегелеттинген. Чекпе, ирбиш, сыын истери, куштар хартыгалар, даьстар элбээ-биле көзүлгөн. Мурнуку чылдарга көөрдө, чамдык аднарнын саны эвээжеп турары билдинген.

Долаана ХОБИГА,
«Убса-Нуур» ыйгылаажы
КББ заповедниктин экологтуг чырыдышкын килдизиниң методизи.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың ноябрь 28-те №422 Чарлыын езугаар өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Кызыл кожуунун Сукпак ортумак школазында тыва дыл болгаш литература башкызы Луза Балчыйовна ДАМБАРГА "Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың ноябрь 28-те №423 Чарлыын езугаар күүсекчи эрге-чагырга органның хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш 60 харлаарынга холбаштыр Тыва Республиканың шүүгү хөректиниң талазы-биле сайыдының оралакчызы Дандар Калбаевич ДОЛЗАТМААГА "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың декабрь 5-те №427 Чарлыын езугаар корум-чурумну болгаш хоойлуну камгалаарыга кириген үлүү болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Иштики хөректер яамызында хоочун Николай Михайлович ТАС-ООЛГА "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың декабрь 5-те №428 Чарлыын езугаар культура талазы-биле ачы-хавыязы болгаш 60 харлаанынга холбаштыр Эрзин кожуунунуң культура килдизиниң төп библиотека системаның директору Мария Сергеевна ШОЙДУНГА "Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тывыскаан.

КҮЗЭЭРИВИС БОЛЗА...

Хүндүлүг Владимир Иванович!

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетиниң ажылдакчылары 55 харлаанынар-биле чүректин ханызындан изиг байырыкты чедирдивис!

Силерниң-биле кады ажылдап тургаш, Силерни негелде-лиг, ак сеткилдиг, үлегерлиг кижилер деп санап чоруур бис. Силерниң аныяк чылдарынар комсомол болгаш партия ажылынга эрткен. Бодунарның күжүнерни, дуржулганарны тыва болгаш орус чоннуң чаагай чаңчылдарынга аныяктарны кижизидеринге бараалгаткан силер. Силерниң дорт киржилгелер-биле комсомолчу-аныяктар коллективтери, студентилер отрядтары чаа хоорайларны, бүдүрүлгелерни, чуртталга бажыңнарын, социал амьдырал объектилерин тударынга, кур черлерни шингээдип алырынга идепкейлиг киришкен.

Силер ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы-

ның оралакчызы албан-дужаалга ажылдап тура, солуннар, сеткүүлдер редакцияларының ажылдаарына чогумчалыг аргаларны тургузуп, чогадыкчы конкурстарны организастап, полиграфия баазанын быжыглаарынче сагыш салып турар силер. Силерге болгаш өг-бүленерге, уругларыңарга, уйнуктарыңарга аас-кежиин, кадыкшылды, өөрүшкүнү күзедивис!

ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күркомунуң коллективи.

***

"Шын" солуннуң редакция коллективи ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитетиниң коллективиниң В.И.Глушенин баайыр чедиринишкинине каттыжып, Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежини, ам-даа үре-түннелдиг ажилдаарыңарны күзеп тур!

ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРҮП ТУРА

Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының ТР-де департаментизи 2003 чылда республикада күш-ажыл рыногунуң талазы-биле чурттакчы чонну болгаш ажыл берикчилерин массалыг информация чепсектеринге медээлер-биле хандырганын коллегия хуралыга түңнөп чугаалашкан.

Департаментиниң база ажыл берикчилериниң дугайында "Шын", "Тувинская правда", "Сүт-Хөл", "Чаа орук", "Тываның аныяктары", "Тыва Республика", "Улуг-Хем", "Хемчиктин сылдызы", "Танды-Уула", "Самагалдай" солуннарын дамчыштыр чырыткан. Тыва радионуң программазынга Сүт-Хөл, Кызыл кожууннарның, Кызыл хоорайның чонну ажылга хаара тудар төптөрүнүн директорлары база департаментиниң ажылдакчылары киришкенер.

КТРК "Тывага" "Кызыл хоорайда ажыл чок чорук", «Бергедээшкиннер болгаш кылып чорудар ажылдар» деп дорт эфирни хоорайның чонну ажылга хаара тудар төвүнүн ажылдакчыларының киржилгези-биле эрттирген. "Медээлер" программаның "РФ-те чонну ажылга хаара тударының дугайында" Хоойлуга

өскерилгелер киригениниң дугайында чонга тайылбырлаан. "Новый век" каналга Департаментиниң килдис эргелекчизи Ч.В.Артына ажыл чок кижилерге төлээр пособиениң дугайында тайылбырны кылган.

"Шын" солунга "Сүт-Хөл кожуунга ажылдаар, чурттаары-биле тускай эртемниглерни чалап тур" деп Д.А.Ховалыгының база "Төптүн ажылы" деп Өвүрдөн В.К.Саттың материалдары база "Чонну ажылче хаара тудар төптө" деп Тес-Хем кожуунда чонну ажылга хаара тудар төптүн директору К.Л.Лапчаа-биле интервьюну парлаан.

Массалыг информация чепсектери-биле кады ажылдажылганын түңнелин үндүрүп тура, дипломнар-биле республика база кожууннар солуннарын тустуунда шаңнаан.

Римма ЧАВЫНЧАК.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ ХААРА ТУТТУНГАН

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва республика болгаш Кызыл хоорай чөвүлелдериниң каттышкан пленумунга Бүгү-россияның хоочуннар организациязының Москвага болуп эрткен пленумунуң түңнелдерин чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Кара-оол Маспык-оол кылгаш, Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хоочуннарның киржилгезин, коллективтерде хоочуннарның эге организацияларының дайын киржикчилери, күш-ажылдың хоочуннары, азыраар, ажаар кижилери чок аркан кырганнар-биле оларның чурттап турар черлериниң аайы-биле канчаар ажылдап, чүнү кылып турарын чугаалаан. Бо чугула хөректө чедир кылдынмай турар чүүлдерни демдеглээш, моон соңгааргы сорулгаларга доктааган.

Кызыл хоорайның коллективтеринде 38 хоочуннар организациязы тургустунган. Оларның хөй нуруузу хүндүлүг дыштанылгада база ажылдап-даа ту-

рар хоочуннарны утпайн, материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедирип турар. Оларга Тываның автоорук эргелели, республика типографиязы, "Бистиң бажын" муниципалдыг бүдүрүлгө, Кызылдың №2, 7 школары болгаш өскөлөр-даа хамааржыр деп, Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелиниң даргазы А.Зайцева саналыга чугаалаан.

Кызыл хоорай чагыргагы хоочуннарның амьдырал-чуртталгазынче, эм-таң, аш-чем хандырылганынче шоолуг кичээгей салбайн турарын, хоорайның хоочуннар организациязы бо чылдың май айдан бээр шалың албаанын санал бергенер демдеглээн.

Улуг-Хемниң ол-бо талаларында дачаларны кожууннардан кезүп келген хамаатыларга садарын, арендага бээрин хоойлу-дүрүм езугаар чурумчударын хоорай чагыргазына сүмелээн. Чүгө дээрге чыл келген тудумна, пенсионерлерге дачаларны ажылгааны дээш өртөө улгадып оорар, оон аңгыда аңаа чурттаары айыылдыг болу берген, оорлаар,

үрегдээр чоруктар көвүдөп турар болу берген. Дача дээрге пенсионерлерниң бо берге үеде аш-чем-биле хандыртынарының бир кол үндезини болгай. Ынчангаш Улуг-Хемниң ол-бо талаларында дачаларга корум-чурумну тудар чогуур хемчеглерни алырын хоочуннар хоорай чагыргазындан дилеп турарын пленумга айыткан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды пленум хүлээп алган.

Ол ышкаш Ада-чурттуң Улуг дайыныга совет улустуң Тиилелгезиниң 60 чыл болур байырлалына белеткел дугайында А.Зайцева дыңнадыгны кылган. Бо алдарлыг юбилейни төлөптүг уткуур талазы-биле республиканың, хоорайның хоочуннар организацияларының хемчеглерин бадылаан.

Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң Бүгү-россияның хоочуннарынга кыйгырык-чагаазы-биле пленумнуң киржикчилери танышкан.

Хандынмаа БАЙКАРА.

САРЫГ ШАЙЫН КУДУП...

1930 чылдар үезинде Бай-Талдың Биче-Шуй деп черге хөй ажы-төлдүг Салчак Байыр-оол Хунакай оглу биле Хомушкун Дынзымаа Деспи кызы деп аныяк өгбүлө чурттап чорааннар. Оларның ажы-төлү хөй: 8 оол, 4 кыстыг, шупту 12 кижилер турган. Алыс боттары ажыл-ишти, кызымак улус болгаш, мал азырап, тараатарып чорааш, хөй ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, тодугдогаа өстүргеннер.

Оларның беш дугаары Хеймер-оол бичизинден тура, өдөчара, чугаакыр кижилер болган. Шору эр бооп өзүп келгеш, школага өөренип кирген. Кончуг өөреничел оол болгаш, дораанна башкыларынга мактадып эгелээн. Школаның үстүкү класстарына өөренип тургаш, спорттун шупту хевирлеринге шыгарап турган. Ылангыя чиик атлетикага, волейболга, лыжага школаның чемпиону чораан.

Тээли ортумак школазын дооскан соонда, улаштыр Кызылдың эмчи училищезиниң фельдшер-акушер салбырынче өөренип кирип алган. 1957 чылда училищени кончуг эки демдектерлиг дооскаш, эмчи мергежилдин шындыгызын холга алган.

Аныяк специалист хуваалда езугаар Бай-Тайганың Кара-Хөлге ажылдаар кылдыр айтышкын алган. Ол үеде Кара-Хөлге машина оруу ажыттылман, кожуун төвү Тээли-биле чаңгыс аргыжар транспорт — аът турган. Хеймер-оол Салчаквич кончуг аныянда аңаа ажылдап келген. Алыс боду бичизинден тура, аът-шары мунуп өскөн болгаш, бергелерге торулбаан. Ол үеде Дапсы-Аксынга 10 хире чуртталга бажыңнары турган, чон көдээге хуу амьдыралдыг чурттап турган. Кандыг-даа таварылга болганда, аараанда, кижилер божуур апарганда чүгле эмчини чалаар. Дүне-хүндүс, чайның изинде, кыштың соогунда, Даспы-Бажы, Даштыг-Хөл, Хөл-Бажы, Делег-Хөл баштарында каш кондур улаштыр-даа чалалгаже чоруптар.

Хеймер-оол Салчаквичиниң сактыгышынындан мындыг та-

варылганы чижек кылдыр кирип көрейн: "Ынчан 1957 чыл. Декабрь ай. Кара-Хөлдүн Сукпак деп черге чурттап чораан Лаа Хертек деп иени божуп-чиигээр үези келген. Баштайгы уруглары доктаавас боорга, чаштың төрүтүнер черин ойзуп, Тээлиге чиигээр деп шийтирлеп алган.

Ам канчаар, "Думчукка тулганда, бязаа сугжу" дээр болгай. Иениң күзелин барымдаалааш, иени аътка олурткаш, ыяк кылдыр чылыглааш, өөнүн ишти, мен үжелээн дүннүң караңгызында чоруптувас. Огар хемни өрү өскээш, тайганы ашкаш, Тура хемни куду баткаш, хем иштинге чер чырып орда кирип келдивис. Чиигээр ие оон ыңай чоруур аргазы чок апарган. Күдүрээлиг шиви доразынга чонак дөжээш, негей тон-биле так шуглааш, иштиниң дүвүн өрү көдүрө калбак даалымба кур-биле шарып бергеш, бодум аъттың кара маны-биле Кызыл-Даг кайы сен дээш хаптым.

Барган дораан Кызыл-Дагдан Тээлиге телефон долгаарымга, эмчи машиназы саадаваанда чедип келген. Кыштың соогунда төлүн камгалап алыр дээш артың ажырап аътка чорааш, күжүр ие та чүү хире шылагзынып, бергедежип чораанын чүгле бурган билер. Тээлиге чүгле эмнелгениң эргинин артап кире-ле божупкан, олчазы оол болган. ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, сыгытчы-хөөмейжи Өпей Андрей ол-ла болгай" — деп сактып чугаалаар болду.

Буянның эмчи Хеймер-оол Салчаквич 25 чыл иштинде Кара-Хөлге турум ажылдааш, 400 ажыг иелерниң караан чырыдып, ол хире чаштарны чылыг, чымчак холунга хүлээп алган. Ынчангы чаштары бөгүнде боттары ажы-төлдүг, эртем-билиглиг, ажыл-агыйлыг янзы-бүрү адырларда, "Хин кескен ачазы" дег, чоннуң төлөптүг оолдары, кыстары болуп ажылдап чоруурлар. Суурувуста участок эмнелгезиниң эргелекчизи дээди эртемниг эмчи Долаана Хертек, школа директору Андриан Иргит, библиотека эргелекчизи Раиса

Хертек дээн чижектиг оолдар, кыстар кайы көвей.

Бодунуң мергежилдинге бердинген кижиниң бирээзи — Хеймер-оол Салчаквич. Чонунга чедирген буянның ачы-хавыязы дээш күш-ажылдың хоочуну деп атка төлөптүг болушаан, Кадык камгалал яамызының, кожуунуң күүсекчи комитетиниң хөй санын хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткан.

Буянның эмчивистин өөнүн ээзи — Дуганнарның улуг кызы, хоочун башкы, маадыр ие Байыр-оол Елизавета. Олар кады чурттааш, 5 оол, 5 кысты өстүрүп, өөредип, өглөп-баштап, амьдыралдың улуг оруунче үдеп каан. Олар шупту улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар.

Олар кайызы-даа хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, черле ажыл-агыйы, алызындан эрескежээ улус болгаш, совхозтун 380 баш төрүүр хоюн сөөлгү каш чылдарда кадарып карактааш, улаштыр оглу, кенинге хүлээдип бергеннер.

Хеймер-оол Салчаквичини чогуу адын адавайн, хүндүткелдин демдээ кылдыр шала ойзу адап, "Дөрбет" эмчи джир бис. Ук төөгүзүндө хоочун эмчивистин төрөөн ада-иези Мөңгүн-Тайга девискээринге дөрбет аймак чон-биле кожа чурттап чорааннар. Буянның эмчивис ийи-чаңгыс, ында-хаа эш-өөрү, чону-биле хөөрежип чугаалашканда: "Төрөөн ада-ием дөрбет чон-биле кожа-хөлбээ чурттап чорааннар, ынчангаш дөрбет уктуг оол-дур мен" деп хөөрегилээр. Ынчангаш-ла "Дөрбет" эмчи деп ойзу адааны оон-на ужукталган боор.

Хоочуннарның хар-назыны 60 ажа-даа берзе, алыс боттары аныяксыг, ажыл-агыйы. Бо хүннерде Алаш хемниң ол чарында Ортаа-Шивилиг деп черде боттарының хууда мал-маганын өстүрүп, үнген-кирген чонунга сарыг шайын кудуп, чаглыг эдин салып чурттап чоруурлар.

Сырга КҮДЕРЕК.

Кара-Хөл суур.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮТҮГЛЕР

Үлетпүр

Республиканың үлетпүрү 2003 чылдың январь-октябрьда хуу сайгарлыкчыларны кириштир амгы өртектер езугаар 1358,2 млн. рубльге продукцияны бүдүргөн. Оон ниити хемчээли 107,2 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүшкүнүнүн ниити структуразын оон элээн деңзигүүрү өнүг металлургиязы — 31,4 хуузу, электри энергиязын — 27,0 хуузу, аш-чемге — 18,0 хуузу, одалга үлетпүрүнге — 10,6 хуузу хамааржыр.

Бүдүрүшкүнүн хемчээли эрткен чылды-биле деңээрге, металл болбаазырадыр, чиик, далган дээрбелээр болгаш крупа база комбикорм үлетпүрүнден ангыда, үлетпүрүнүн бүгү адырлары өскөн.

Көдээ ажил-агый

2003 чылдың январь-октябрьда көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрүшкүнүнүн хемчээли бүгү-ле бүдүрүшкүлери-биле амгы өртектер-биле 1463,7 млн. рубль азы 2002 чылдың деңнелинге хамаарыштыр 97,9 хуу болган. Көдээ ажил-агый продукциязын 17,0 хуузу көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери (биче болгаш дузалал ажил-агыйлары кириштир), 78,3 хуузу чурттакчы чонун ажил-агыйлары, 4,7 хуузу арат (тараачын) ажил-агыйлары бүдүргөн.

2003 чылдың ноябрь 1-де ниити чылдалар баштайгы сан-түннөр езугаар: тараа культуралары 7,2 муң тонна 2002 чылдың ноябрь 1-де деңнелге хамаарыштыр (38,9 хуу), картофель — 32,1 муң тонна (147,4 хуу), ногаалар — 7,7 муң тонна (106,6 хуу) болган.

Бүгү категорияның ажил-агыйларында мыйыстыг бода малдың баш саны 110,0 муң баш, шээр малдың — 813,3, хаванның — 37,1, чылгының — 26,9, куштун — 64,5, тежелерин — 0,134, иви-пернин — 1,861 муң баш болган.

чуурганы ап турган болза, ам 48 санныг чуурга алдынган.

Транспорт болгаш харылзаа

Чүк сөөртүлгези. Өнчүнүн бүгү хевирлеринин автотранспорт бүдүрүлгелери-биле 2003 чылдың январь-октябрьда 835,8 муң тонна чүк сөөртүлгөн азы эрткен чылдың деңнелинге хамаарыштыр 99,7 хуу болган.

Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезинин ниити хемчээли 2002 чылдың ол үезинин деңнелинден 8,7 хуу хөй азы 101,8 тонна болган.

Пассажирлер аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 16,5 млн. кижини аргыштырган, ол 2002 чылдың январь-октябрьның деңнелинге 115,2 хуу болуп турар.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 132,1 млн. рубльге харылзааның ачы-дузаларын, оон иштинден чурттакчы чонга — 60,4 млн. рубльдин ачы-дузанын көргүскөн. Чурттакчы чонга чедирген ачы-дузалар харылзааның ачы-дузаларының ниити хемчээлинин 45,7 хуузу болган, 2002 чылдың январь-октябрь 43,3 хуу турган.

Барааннарның хереглел рыногу

Ниитинин чөмөнелге черлерин кириштир үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээли деңнештирген өртектер-биле 9,0 хууга өскөн болгаш 2657,0 млн. рубль болган.

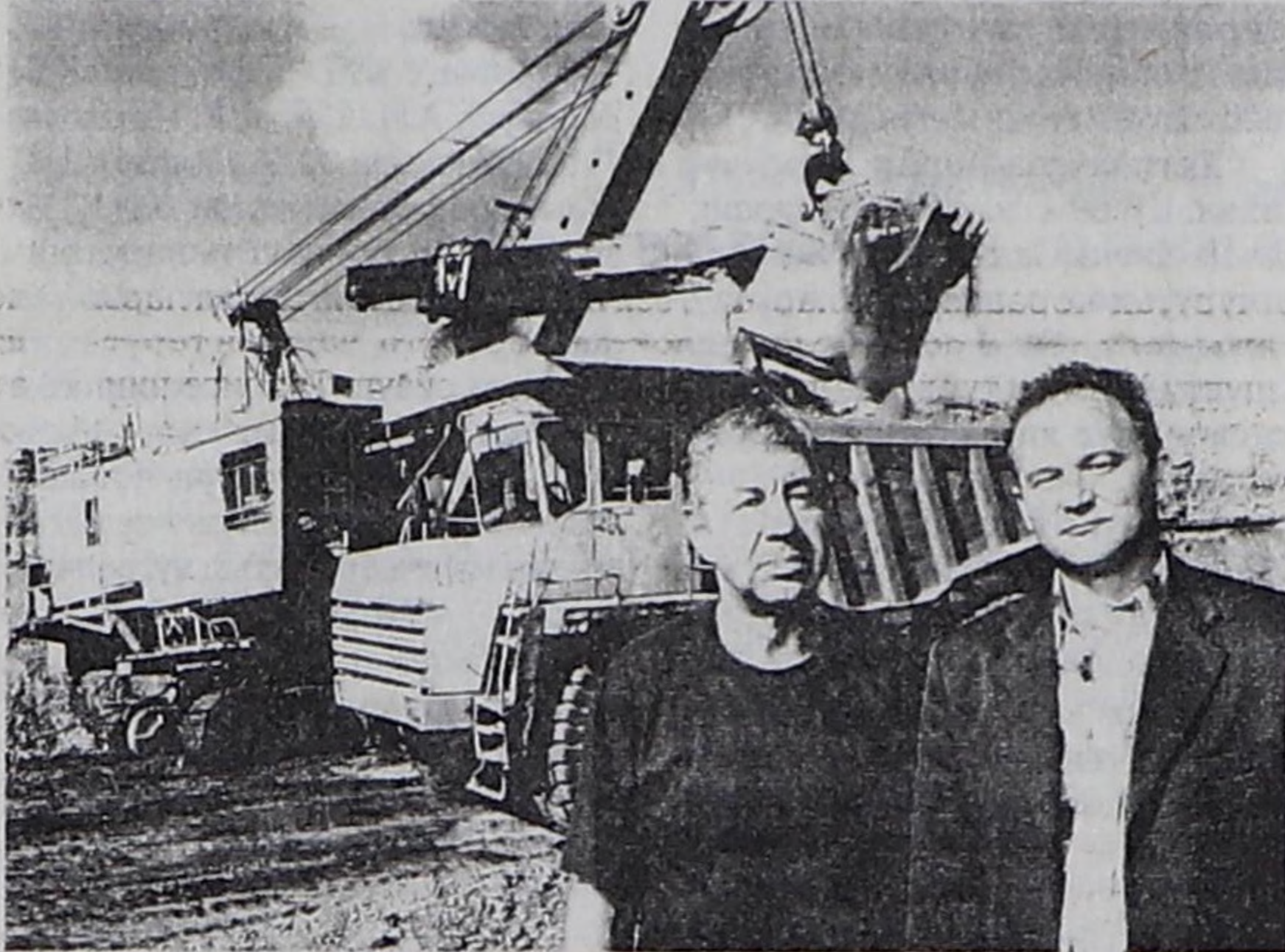
Бараан саарылгазын улуг болгаш ортумак организациялар 20,4 хууга, биче бүдүрүлгелер 35,1 хууга, эт-сеп, холушак аш-чем рыноктарына садыглаашкын күсели-биле 44,5 хууга боттанган.

Аш-чем барааннарының садыглаашкынының деңзигүүрү 55,4 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарыны — 44,6 хуу болган. Үүрмектеп садар садыглаашкының бүдүрүлгелеринге 2003 чылдың ноябрь 1-де бараан курлавыры 62,2 млн. рубль азы 25 хонукта садарына четчир.

Телевирлиг ачы-дузалар

Чурттакчы чонга чедирген телевирлиг ачы-дузаларның хемчээли 610,9 млн. рубль түң-биле үнелеттинер. 2002 чылдың январь-октябрьда турган деңнештирген өртектер-биле 4,2 хуу бедик болуп турар.

Турист, транспорт ачы-дуза-

Тудуг

Акшаландырышкының бүгү дөстөрүнүн күсели-биле өнчүнүн бүгү хевирлеринин бүдүрүлгелери болгаш организациялары 544,5 млн. рубль хемчээлге инвестицияларны (немелде өртекке үндүрүлгелер чокка) шингээди алган, ол дээрге эрткен чылдың январь-октябрьның деңнелинден 6,5 хууга бедик болуп турар. Инвестицияларның (50,5 хуу) кол дөзү республиканың бюджетиде болуп турар. Тудуг талазы-биле тудугчуларның керээлерин езугаар күүсеттинген керээлиг ажилдарның хемчээли 497,4 млн. рубль болган. 9,2 муң дөрбелчин метр чуртталаг шөлү ажылгала кииртинген, ол эрткен чылдың деңнелинден 7,0 хуу хөй болуп турар.

зының, аалчылар бажынарның болгаш ниити чуртталаг черлеринин, өөредилге, харылзаа системазының ачы-дузаларының, медицина, амыдырал хандырылга ачы-дузаларының болгаш культураның ачы-дузаларының хереглели дыка бедик болуп турар.

Өртектер

2003 чылдың октябрьда 2002 чылдың декабрьга хамаарыштыр чурттакчы чонга инфляция (акша үезинин кудулаары) 2002 чылда 7,2 хуу турганынга удур 9,7 хуу болган. Аш-чем барааннарынга өртектер 8,1 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннарга 7,4 хуу, телевирлиг ачы-дузаларга тарифтер — 22,6 хууга өскөн.

2003 чылдың октябрьда үлет-

2003 чылдың январь-октябрьда Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы

пүрге өртектер көргүзүү 2002 чылдың декабрьга турганынга хамаарыштыр 112,2 хуу болган.

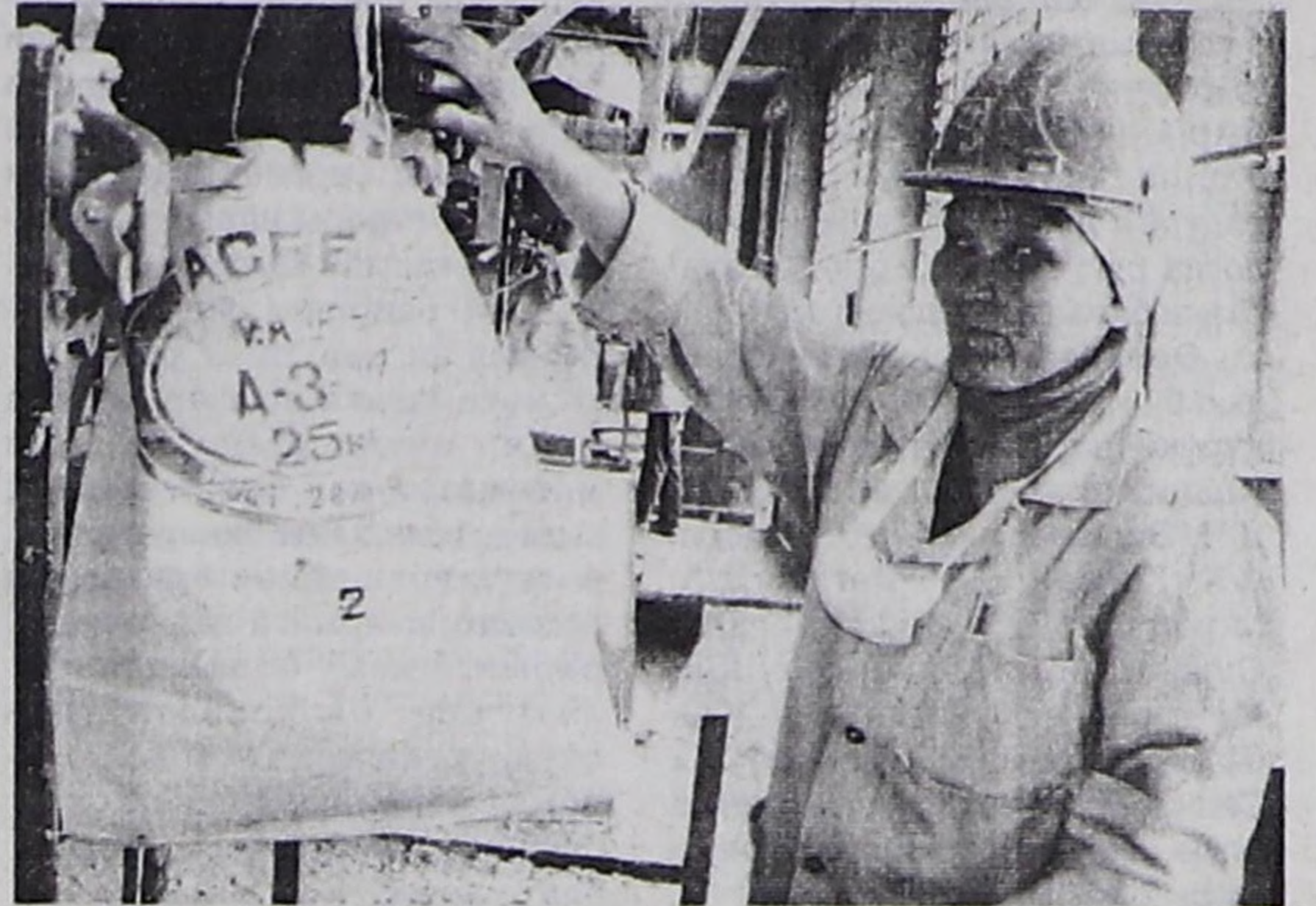
Саң-хөө

2003 чылдың январь-октябрьда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 325,1 млн. рубль карылгалыг болган. 2002 чылдың ол-ла үезинде 222,4 млн. рубль турган.

2003 чылдың октябрьның эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин хулээлгелер талазы-биле каттышкан өрези (чээлиге алган өрези, банкылар-

лээр талазы-биле хуусаазын эрттирипкени өрениң ниити түнү 2003 чылдың ноябрь 1-де 99 млн. рубль. Ажыл төлевиринин талазы-биле хуусаазын эрттирипкени өре чангыс ажылдакчыга ортумаа-биле 7140 рубль, оон иштинде бүдүрүлгө адырларында — 5685 рубль, социал адырларга — 11911 рубль болуп турар.

Чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының органнарынга 2003 чылдың октябрь төнчүзүнде ажылдап шыдаар

га чээлилер талазы-биле өрелер) — 2599,4 млн. рубль, оон иштинде хуусаазын эрттирипкен өрези — 1926,1 млн. рубль болган.

Хуусаазын эрттирипкен чээли өрези 1703 млн. рубль азы чээли талазы-биле өрениң ниити хемчээлинин 76,0 хуузу болган. Хуусаазын эрттирипкени чээли өрезинин структуразында төлөгелер талазы-биле бюджетче өре 17,8 хуу, күрүнең бюджеттен дашкаар фондуларже — 21,8 хуу, дужаакчыларга өре — 44,8 хуу болган.

Банкылардан алган чээлилер талазы-биле өре — 358,1 млн. рубль, оон иштинде хуусаазын эрттирипкен өре — 223,1 млн. рубль. Дебитор өре 1063,2 млн. рубль, оон иштинден 780,6 млн. рубль өрениң хуусаазы эрткен.

Амыдыралдың деңнели болгаш чурттакчы чоннун орулгалары

2003 чылдың 10 айларында чурттакчы чоннун кижжи бүрүзүнге ортумаа-биле акша орулгалары айда 2628,6 рубль болган. Херек кырында акша орулгалары (хереглел төлөлгелерни болгаш дадывырларны казып каапканда арткан орулгалар) 2002 чылдың деңнелинден 5,6 хуу өскөн. Бөлүк аш-чем продуктуларының адаккы өртээниң хемчээли 1168,8 рубль болгаш 2002 чылдың ол үези-биле деңней алырга, 16,8 хууга улгаткан.

2003 чылдың үшкү кварталында бир кижиге онааштыр амыдырал-чурттаарының эрежок чугула чүүлдеринин хемчээли 2251 рубль болган, оон иштинде ажыл кылып шыдаар кижилерге — 2381 рубль, пенсионерлерге — 1678 рубль, уругларга — 2281 рубль.

Ажылдап турарларның айда ортумак ажыл телевири бо чылдың 9 айларында 4079,4 рубль хемчээлге четкен. Боттук ажыл телевиринин хемчээли 105,2 хуу болган, а 2002 чылдың ол үезин 2001 чылдың январь-сентябрьга деңнээрге, 152,1 хуу болуп турар.

Экономиканың чамдык адырларында ажыл телевирин тө-

назылыг, күш-ажылга хаара туттунмаан 14,3 муң хамаатылар учетка турган. 11,4 муң кижжи албан шугуму-биле ажыл чок деп хулээп көрдүнгөн. Ажыл чок дээш пособие 7,4 муң кижиге доктааттынган. **Демография.** 2003 чылдың январь-сентябрьда республика чонунун ала-чайгаар өзүлдөзи 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 4,6 кижжи болган, мурнундагы чылда 2,9 турган.

Чурттакчы чоннун өзүп көвүдээр чоруу 12,4 хууга өскөн болгаш чурттакчы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 19,9 кижжи төрүттүнгөн. Өлүм-чидимниг 3562 таварылга бүрүткеттинген (2002 чылдың январь-сентябрьда — 3435). Чаш уругларның өлүр чоруунун деңнели 9,1 хуу көвүдээн болгаш төрүттүнгөн 1000 уругнун бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харга чедир назылыг 31,1 уруг өлгөн болуп турар.

ХБАБ органнарынга 1348 бадыланчылга болгаш 508 кара бадыланчылга болгаш бүрүткээн. Хоойлу-дүрүм езугаар бүрүткеткен 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, оон 377-зи чарылган (2002 чылдың январь-сентябрьда — 406 турган).

Чурттакчы чоннун аарыыр чоруу. Республиканың девискээринде сезоннуг аар респиратор-вирустуг инфекциялардан ангыда, баш удур сагындырып, демдеглек турары халдавырлыг аарыглардан аарыыр чоруктун кудулаашкыны эскертинип турар.

Корум-чурум үрээшкени. Республиканың ИХЯ-ның санмездээлеринден алырга, 7500 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген. 100 муң чурттакчы чонга хамаарыштыр 2410,8 кемниг херектер болуп турар-дыр. 2002 чылдың январь-октябрьда 2002,9 турган. Экономиктиг кемниг херектер, хулиганнаар чорук, өскениң эт-севин оорлаар, самчыгдаар чоруктар, өлүм-чидимниг авариялар, наркотиктер болгаш кижини күштүг албаарадыр бүдүмелдер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери хөйү-биле бүрүткеттинген. Кем-херек үүлгедиглери илередип шыдаары 47,4 хуу болган, эрткен чылдың бо үезинде 36,2 хуу турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

Чурттакчы чоннун ажил-агыйларында мыйыстыг бода малдың 44,7 хуузу, чылгы малдың 39,3 хуузу, хаванның 62,4 хуузу, хой-өшкүнүн 26,4 хуузу, арат (тараачын) ажил-агыйларында дес-дараалаштыр оларның 12,6 хуузу, 18,2 хуузу, 14,3 хуузу, 19,8 хуузу туруп турар.

Улуг болгаш ортумак көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде мал-маганның баш санының кудулаар чоруу шээр мал бажының талазы-биле — 0,5 хуу, хаваннар талазы-биле — 19,4, мыйыстыг бода малдың — 7,7 хуу, чылгы малдың — 17,7 хуу болган.

Саар чаңгыс инектен ортумак саалда 1485 кг болган, 2002 чылдың январь-октябрьда 1452 кг турган, төрүүр дагаалардан 65

САГЫШ ЧОВАНГЫР КИЖИ

Кызылдың педагогика институтунун физика-математика факультетин 1966 чылда дооскаш, шилип алган мергежилин аайы-биле ол-ла институтка лаборантлавышаан, школага ийи чыл башкылаан анык уруг Опуштай Баир 1968 чылдың күскү айларынын бирээинде Тыванын ном үндүрер черинге редактор бооп ажылдай берген. Оон бээр 35 чыл эрткен.

Бо үениң иштинде ооң редакторлаан, эдиглер кылып номчуп эрттирген номнарын кым-даа санап шыдаас. Ол хей чылда өөредилге номнарын редакторунга ажылдап келген. Ол дээрге школаларга хереглээр, өөренкилерниң эртем-билиг чедип алырынга херек бирги чергениң чугула номнары-дыр. Оларны эки шынарлыг, чараш чуруктарлыг кылдыр үндүрер дээш Опуштай Михайловна бүгү күжүн, арга-дуржулгазын бараалдадып келген.

Өөредилге номнары чогаалдып бижир эртемденер, очулдурукчулар, арга-дуржулгалыг башкылар, методистер Ш.Ч. Сат, И.Ч. Эргил-оол, Х.С. Алдын-оол, А.К. Калзан, Р.Р. Бегзи, Д.А. Монгуш, Д.С. Куулар, К.Д. Симчит, А.А. Алдын-оол, К.Б. Март-оол, А.К. Ойдан-оол, К.О. Шакаржык, В.Л. Биче-оол, С.С. Салчак, Х.О. Ондар дээш, оон-даа өске хей-хей авторлар-биле сырый харылзаалыг ажылдап, чеже номнары чырыкче үндүрүп парлатпаан дээр.

Опуштай Михайловнанын хей санныг авторлары редакторун хүндүлээр, бодун-на башкылар чораан башкылары өөренкичизинге чоргаарланыр. Ол биче сеткилдиг, кижилерни хүндүлөп билер кандыг-даа берге ажылды кылырындан чалданмас, эки шынарлыг чогаалдар үндүрер дээш кызымак ажылдаар киж.

Кылган ажылынын шынарынче кол кичээнгейни угландырар, улуг харысалгалыг, ону эчизинге чедир ылап кылыр киж деп чүвени ооң-биле кады ажылдап, өөредилге номнарын редактору бооп, ооң арга-дуржулгазын өөренип ап чораан болгаш билер мен.

Өөредилге номнарын өнүгү чуруктарлыг кылдыр бистиң типографиявыс парлап шыдаас болган. Казань, Уфа, Смоленск, Иркутск, Екатеринбург, Крас-

ноярск дээр ышкаш полиграфия талазы-биле дериг-херексели сайзыраңгай хоорайларга өөредилге номнары парлаары-биле Опуштай Михайловна ынаар чедип, кады ажылдажылгаларның быжыг харылзаазын тургузуп, чеже катап сургакчылаваан дээр. Ол ном үндүрүлгезин тергийн эки билер, кандыг-даа чаданың полиграфистери-биле чугаалажы бергенде, оларның ажылгап турары нарын терминерин ажылгап шыдаар.

О.М. Баир ном редакторларыннан аңгыда, дыка хей физика, математика номнарын тыва дылче очулдурган. Ол алыс математик-даа болза, төрөөн тыва дылын ханы билер болгаш сөстүң уран-чечен аргаларын редакторларынга-даа, очулдурарынга-даа чедишкенин ажылгап билеринден ооң очулдурган номнарын сөд-дома өөренкилерге кончуг билдингир, ханы утка-шынарлыг болур киж.

О.М. Баир XX вектин 70-80 чылдарында ном үндүрер черниң профэвилел комитетиниң солутунмас даргазы чорду. Ол шагда профэвилел дээрге коллективке улуг күш, ооң даргазы директорнун, парторгтун соонда улуг дарга болур чүве болгай. Коллектив кежигүннеринин амыдырал-чуртталгазынга дуза кадар, кижилер араанда, амыдыралга бергедээшкенин туруп келгенде, материалдыг, моральдыг дузаны оон алыр, профэвилел кежигүннеринин эргезин камгалаар турган. Эң ылаңгыя ажылдакчыларның дыштаныл-газынче улуг кичээнгейни салып турган. Коллективини-биле кино, театр баар деп-даа чүве турган. Дыштанылга хүннерин эң ылаңгыя чайгы үелерде дыка солун кылдыр эрттиргилээр турган бис. Арыг агаарлыг черлерге, чижээлээрге, Сесерлиг талазынче автобус хөлөжилеп алгаш чедип, ажы-төлүвүстү эдертип алгаш,

шуптувус барып оюннар ойнап, изиг-ханнып, мага хандыр дыштаныр турдувус.

Шаанда коллектив кайнаар барбас дээр боор. Реалбаазага дүне тараа эжер, ногаа баазына ногаа арыглаар, колхоз-совхозтарның картошказын казар дээр ышкаш ажылдарже идеп-кейли-биле баар турган бис. Ынчан шупту шору анык турган болгаш каткы-хөг, оюн-баштак аңаа турар чүве болгай. Ай санында 6-ның хүнүнде дружиниктээри хоорайга корум-чурум тударынга улуг күш бооп турган.

Будук-бүрү кезер деп база бир солун ажыл турган. Улуг-Хемни куду баткаш, Оттук-Даш чанында арылгарга будук кезер бис. Мен аңаа колдуунда поварлап турган мен. Бистиң директорувус Василий Борахеевич Монгуш кончуг оюн-баштак,

Уттундурбас овор-хевирлер

хөглүг чангыг болгаш бистерни черле чалгааратпас. Хүндүс оол улус хемге эштип тургаш чүү деп баштактанчып турганын Юрий Шойдакович кежээ чугаалаарга, каттыржып шаг бооп-ла турар бис. Чанып чоруп ора, хоорайның алды талазында тарып каан теректерге көргөш, Василий Борахеевич: «Силерни борта доктаадыр болза хоржок, бо теректерни шуптузун кыргый шаап кааптар силер» дээрге, шир-шоң дүжүп, каттыржыр бис.

Хөглөп-даа билер чордувус ийин. Шушенскоеже экскурсиялар дээш Саян ажыр хондурдундур-даа дыштанып чоруур турдувус. Ол бүгүнү организаастаарынга Опуштай Михайловна улуг үлүг-хуузун кирип чораан.

Сөөлүндө, хүндүлүг дыштанылгаже үнгенивисте, Валентина Барымаевна Норбу, Хомушка Хөртезиновна Сюрюн-оол суглар ол бүгүнү сактып чугаалашкаш, бежен ажыг харлыг назынывысты сактып, «Ынчан безин анык турган бис ийин» дижир турдувус.

Ном үндүрер черге 40 чыл чедир ажылдап чораан улуг коллегалары Ю.Ш. Кюнзегеш, А.В. Сермавкин оларның соон иштеп, оларның ажыл стажын ызырты сүрүп чедип орап, чангыс коллективке 35 чыл ажылдаан

Опуштай Михайловнанын ажыл-ижи ам-даа чымшытыг.

Ол амгы үеде ном үндүрер черниң кол редакторунда ажылдап турар болгаш, ооң ажылы чай чок, бачым. Бир дугаарында авторлар-биле сырый харылзаалыг ажылдаары – редакторнун хүлээлгези. Ном үндүрер черниң «портфелинде» (келир чылдарда үнерин манап чыдар) ажылдар хей. Ынча ажылдарны редакторлар баш бурунгаар таныжып номчааш, сайгарып көргөш, оларны чырыкче үндүрер азы үндүрбезин шиитпирлээш, авторларга харыны берип турар. Ол билдингир – ында утка-шынар талазы-биле шыраак-даа, кошкак-даа чогаалдар бар. Чүгле ном болуп чурттаар, шынары эки ажылдарны шилип алыры билдингир.

Редактор кижиниң ажылы

Чазактын деткимчези-биле ном-дептер үндүрүлгези шапкынчаан. Эки үелерде чылда 60-70 ажыг аттыг янзы-бүрү номнары парладып турган болзувусса, ам ол саннарга чедери арай берге боор. Келир чылын 18-20 хире чечен чогаал номнарын, 27 өөредилге номнары болгаш өөредилге-методиктиг ажылдарны планда кириген бис.

Амгы үеде коллективте ажыл-ижинге хандыкшылдыг, кызымак хоочуннар-даа, аныктар-даа хей. Компьютерге ажылдаарының чаа-чаа аргаларын шиңгээдип алыры-биле ол талазы-биле шыраак специалистерни Абакан, Екатеринбург хоорайлардан чалап алгаш, өөредилгени эрттирип турган. Эки ажылдыг редакторлар В.Чамыян, Н.Куулар, В.Донгак, А.Казанцева. Компьютер төвүндө операторлар М.Монгуш, Ч.Бегзи, Н.Бучняк.

Ольга Михайловна боду кончуг топтуг-томааныг, чон арызынга шоолуг-ла билдирбес, кажан-даа ажынып-хорадап чорбас, бир дески аажы-чаңы-биле эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алган.

Ол төлептиг ие, өөнүн ээзи Россияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор Батый Монгушович Кенеш-биле 3 оолду өстүрүп азыраан, олар боттарының өөренип алган мергежилдеринин аайы-биле ажылдап чоруур. 6 кыс, 2 оол уйнуктарның энерелдиг кырган-авазы, кырган-ачазы.

Опуштай Михайловна хей-ниити ажылынга кезээде идеп-кейли-биле киржиң чоруур. 1983 чылдан бээр ТР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү, коллективте 1973 чылдан бээр журналистер эге организациязының секретары, ТР-ниң Өөредилге яамызының чанында өөредилге-методиктиг чөвүлелдин кежигүнү. Ол үре-түннелдиг ажыл-ижи дээш, шаннал-макталдарны да чедип алган: «ССРЭ-ниң парлагазының тергийн», «РСФСР-ниң улус өөредилгезинин тергийн» хөрек демдектеринин эдилекчизи, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

Ооң чымшытыг ажыл-ижинге моон-даа соңгаар чедишкени, сайзыралды күзедим.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

Оорнун оруу муңгаш

ШАЛЫПКЫН ИСТЭЭН

Мөңгүн-Тайга кожууннун «Малчын» каттышкан күрүнө бүдүрүлгезинин 83 баш сарлыын билдинмес кижилер бо чылдың октябрь 30-де оорлай берген. Изин истээрге Барыын-Хемчик кожууннун уунче чорупкан болган. Мөңгүн-Тайга кожууннун шагдаа ажылдакчылары херекти дораан илередип шыдаваан-даа болза, истелгени чорудуп турган.

ТР-ниң иштики херектер сайыды Сергей Арениннин ноябрь 15-те айтышкыны-биле ук херекти истеп тыварынга барыын кожууннарның иштики херектер органнарының ажылдакчыларынга дуза чедирер ТР-ниң Иштики херектер яамызының криминалдыг милициязының мал оорлары-биле демисел чорудар килдизиниң начальгиниң оралакчызы, милицияның майору Марат Даржапка удурткан бөлүктү чоруткан. Олар элээн каш хүннерниң дургузунда истелгени кончуг хынамчалыг, шалыпкын чорудуп тургаш, мал оорларын илередип шыдаан.

Оорлар Барыын-Хемчик ко-

жууннун чурттакчылары Барлык суурдан ырак эвесте бодунуң хуу малын кадарып орап 29 харлыг Аяс Монгуш, Бижиктиг-Хая сумузунда чылгычы Орлан Ооржак, Артем деп адаар анык эр болган. Туттурган Аяс Ооржактын өчүүндөн алырга, бо үш кижин оор херекти кылыры-биле баш бурунгаар чугаалажып дугуржуп алгаш, чик олча-ажык тывары-биле аъттыг чорупкаш, сарлыктарны оорлаан. Артем дээр анык оолду орта безин танывыс болган. Сарлыктар оорлаанынга каразыттырып турар Барыын-Хемчик кожууннун Бижиктиг-Хая суурга 1976 чылда төрүттүнген, совхозтун чылгычызы Орлан Болатович Ооржакты, Артем деп адаар оолду республиканын иштики херектер органнары дилеп турар.

Сарлыктарны оорлап сүрүп эккелгеш, аразында үлежип алгаш, аңгы-аңгы черлерге соп

алганнар. Аяс Монгуштун соп алган сарлыктарының эдин оон кады төрөөн дунмазы 26 харлыг Белек Монгуш бодунуң машиназынга кожууннун девискээринге сайгарып садылган. Шагдаанын истекчилер бөлүү Аяс Монгуштан хоойлу езугаар эвес чажырып ажылгап турганы үш боону, аътты, эзерни, ол ышкаш мал кештерин, этти хавырган. Кограан кижиге 1 тонна 280 кг этти эгиткен.

Истелгени чорудуп турган бөлүктүн удуртукчузу милицияның майору Марат Даржап дүнхүн чок уйгу-дыжын бодавайн ажылдап чораан шагдаа ажылдакчыларынга чоргаарланып, херээнге бердинген эш-өөрүн мактап чугаалап турар. Оларга ТР-ниң Иштики херектер яамызының мал оорлары-биле демисел чорудар килдизинин ажылдакчылары: улуг лейтенант Эдуард Ооржак, сержант Өнероол Ондар, Менги Эртине, пра-

порщик Олег Донгак, Барыын-Хемчик кожууннун иштики херектер килдизинин ажылдакчызы лейтенант Алтай Хертек хамааржыр. Ол ышкаш бо истелгеге Бай-Тайга кожууннун иштики херектер килдизинин ажылдакчызы, Барлык суурнун шагдаазы идепкейлиг киришкен. Марат Даржап «Малчын» каттышкан күрүнө бүдүрүлгезинин директору Зинаида Бегзиевна Хомушкага материалдыг дузаны чедиргени дээш улуг өөрүп четтиришкенин илереткен.

Кем-херек үлгедикчилери оорлап алган эдин Кызыл-Мажалыктын, Ак-Довурактын базарларына сайгарып турганы илерээнин Марат Даржап чугаалаан. Истелге үезинде бо девискээрлерде эт хүлээп алыр, сайгарар чеди пункт бары илерээн, оларның чүгле чаңгызы хоойлу езугаар эт сайгарар эргелиг болган. Шак мындыг эт сайгарар хоойлу езугаар эргези

чок пунктулар кым-даа эт дужаар болза хүлээп алыр, кандыг-даа документ, шынзылга негевес, ол мал оорларына деткимче болуп турары истелгехиналда үеде илерээн. Кожууннун Шекпээр, Хөндөлен, Барлык, Эрги-Барлык суурларында Тыва Республиканың Чазанын доктаалын езугаар 2003 чылдың февральда мал этти садар хамаатыларга чаңгыс аай хевирниң (ЕФ-1) шынзылгазын бээр чурумну хажыдып турар. Олар шынзылганы хынавайн, езу барымдаалап, хоойлуну хажыдып берип келгени тодараан.

Иштики херектер органнарының ажылдакчылары бо херекти истеп чоруп тургаш, Бай-Тайга кожууннун малчыны Юрий Салчактын оорлаткан 25 сарлыгының сезин база тыпкан. Истелге уламчылап турар.

Виктория САРЫГ-ООЛ,
ТР-ниң ИХЯ-зының парлагла албанының улуг инспектору.

БИРГИ ЧЕРГЕНИҢ ШАҢНАЛЫН АЛГАН

Ноябрь 29-та Улан-Удэ хоорайга бурят шүлүкчү Намжил Нимбоевтиң 55 харлаан оюнга тураскааткан делегей чергелиг шүлүк мөөрейинге ТКУ-нуң 4-кү курузунуң студентизи, «Алантос» чечен чогаал каттыкшышкынының кежигүнү Тайгана Очур бирги чергениң шаңналын чедип алгаш, чанып келген.

Мөөрейниң баштайгы чадазында Кыдат, Моол болгаш Россиядан 200 хире кижилер боттарының чогааткан шүлүктөрүн баш бурунгаар чоргускан турган. Оларның аразындан 18 кижиниң ажилдары шилиттинген. Тывадан Тайгананың чоргускан 5 шүлүктөрүнге жюри кежигүннери бедик үнелелди берип,

түңнел мөөрейге киржиринче авторну чалаан.

Мөөрейниң киржикчилери, бедик поэктиг салым-чаянныглар аразында 7 минута иштинде тодаргай темага шүлүк чогаадыр, бердинген шүлүк одуруун уламчылаар дээн чижектиг нарын даалгаларның түңнелинде Тайгана Очур шырактарның

санынче кирип, бирги чергениң бедик шаңналын чаалап алган. 2-3-кү чергениң шаңналдарын Бурятияның болгаш Кыдаттың төлээлери И.Гомбоин, Гунгаржаб алганнар. А дээди шаңналга Моолдан Галсансуг төлөптүг болган.

Өзүп олурар аныяк чогаалчыларывыска өөрүүр, чоргаарланыр, ынакшыыр ужурлуг бис. Ынчангаш аныяк кыс шүлүкчүвүске моон-даа сонгаар оон-даа улуг мөөрейлерге тиилекчи болурун күзеп каалыңар!

Чойганмаа САТ.

Школачылар спартакиадазы

КӨК-ТЕЙНИҢ МӨГЕЛЕРИ

Тываның Россияга каттышканының 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл оюнга тураскааткан школачылар ортузунга хостуг хүреш талазы-биле 1987-1989 чылдарда төрүттүнген оолдарның маргылдаазы Кызыл кожунга болган.

Маргылдаага 9 команда, 153 элээди назылыг начыннар 30-70 кил аразында 13 деңзи категорияларынга күжүн шенешкен. Команда аайы-биле Ростислав Сымчанның тренерлеп турары Көк-Тей ортумак школазының мөгелери ниитизи-биле 23 санны ап, кайы-даа командага аштырбаан. Ийи дугаар черни 43 санныг Баян-Кол школазының бичии начыннары ээлээн.

Тренери — Сергей Арсарыг. Үшкү черде — 59 санныг Ээрбек школазы. Сөөлгү черни 106 санныг Кур-Чер ортумак школазы эжелээн.

Көк-Тей школазының мөге оолдары 5 аңгы деңзиге чемпионнар болган. Оларга Адыя Хомушку, Игорь Чыпсынмаа, Алик Сат, Аян Монгуш, Болат Куулар хамааржыр. Оон ыңай 10 ажыг начыннар боттарының

деңзилеринге шаңналдыг черлерни алгылаан.

Эң-не хөй киржикчилиг деңзи 60 килограмм чедир килдиг мөгелер аразында болган. Аңаа хүрешкен мөгелер аразындан Ээрбек школазының өөреникчизи Айдын Күдерек шыларгап үнгеш, чемпион атка четкен.

Маргылдааны организастап эртиреринге К.С.Сандаков, кол секретарь Р.О.Сымчан боттуг үлүүн кирип, хевис кырынга шийтекчилериниң ажылын шын угланышкын-биле удуртуп башкарган.

Чаан-оол АРБАК.

Делегейниң инвалидтер хүнүнде

ТР-ниң Чазаа 2003 чылдын декабрь айы республикага инвалидтер айы кылдыр чарлаан. Декабрьда чоруттунуп турар хемчеглер планында күш-культура болгаш спортке кичээнге кол черни ээлээн. Инвалидтер хүнүн таварыштыр Тывада Бүгү-россияның караа көзүлбестер клубунга шыдыраа, шашки, армреслинг, дарстка чемпион ат дээш маргылдаа болган.

Дарстка. Сан алыр согунчулаштар кадаар тырыкчылардан ойнакчы 5 метр ырадыр туруп алгаш, удурланыкчызы-биле маргыжар оюнга эр улустан Чаан Ооржак тиилээн. Ийиги черни Белек Серендоо, үшкүзүн Айдаш Монгуш ээлээн.

Уруглардан Кызылда үнү чоктар школазының өөреникчи уруглары шылгараан. Чодураа Монгуш эң хөй санны аткаш, чемпионнаан. Ийиги бөлүктүн инвалиди Руслана Чоодо ийиги черни алган. Зина Монгуш үшкү түңнелди көргүскен.

Армреслинг (хол-биле чай

тутчуп хүрежиринге) уруглардан Дженни Чамьян удурланыкчыларын тиилеп каан. Аңаа күш четпейн барган Елена Хомушку ийиги черни алган. Үшкү черде — Рада Доржу.

Эр улустан эң-не күштүү тырын мага-боттуг чемпион Белек Серендоо болган. Сергей Сат биле Айдаш Монгуш ийиги, үшкү черни эжелээннер.

Шашки маргылдаазында 9 ойнакчы киришкен. Орта өөредилге бүдүрүлгезиниң даараныкчызы, ийиги бөлүктүн инвалиди Галина Монгуш тиилээш, чемпион атка төлөптүг болган. Ийиги черни ол-ла бүдүрүлгө чериниң аштакчы ажилчыны Елена Хомушку ээлээн. Үшкү черде — үнү чоктар школазының өөреникчизи Рада Доржу.

Эр улустан шашкиге 20 ойнакчы киришкен. Олимпийжи система-биле эрткен оюнга Айдаш Монгуш тиилеп каан. Караа көзүлбестер ниитилиниң инвалидтери Геннадий Монгуш биле Виктор Ховалыг

ийиги, үшкү черлерге дүшкеннер.

Шыдыраага 11 салыгдан 10,5 санны алган «Сапожок» бүдүрүлгезиниң идик септээр мастери Чечек-оол Дүвендей кымга-даа уттурбайн чемпион болган. Караа көзүлбестер бүдүрүлгезинде чүдүрүкчү, ийиги бөлүктүн инвалиди Омак Саин ийи дугаары болган. Инвалидтериниң хоочун шыдыраачызы Виктор Ховалыг хөй кезинде үе-шакка кызыгдаткаш, үшкү черге үндүр кыстырылган. Шыдыраа мөөрейинге караа четпес ойнакчылар 5 минутаның немелде үезин алгаш, 15 минута, а удурланыкчылары караа эки көөр үнү чок школачы шыдыраачылар 10 минута алгаш ойнаан.

Маргылдааның чемпионнарын ТР-ниң Курспорт комитеди дипломнар болгаш бичежек хемчээлдиг хевистер-биле шаңнаан. Шаңналдыг черге үнгенерге ийиги, үшкү чергениң дипломнарын тывыскаан.

Даңзы САЛЧАК.

БИСТИҢ СУУРЖЕ КӨРНҮП КӨРҮҢЕР

«Спутник» чонунуң мурнундан хомудалдыг чагааны бижип олур мен.

Чурттакчы чон мында сугдан аажок бергедеп турар бис. Суг колонкалары шупту үрелген. Ырак кудумчуларда чурттап турар өг-бүлелер Карбышев деп хоорай кыдыында кудумчуже бадып, оон суглап ап турар.

Сонгулдалар үезинде даргалар ол-бо чүүлдү «кылдырып бээр

бис» деп аазап-ла турар. Кызылдың хоорай чагыргазының даргазы «Спутник» суурга милицияның дежурный кезээн аждадар мен» деп аазаан. Ол ам бо хүнге дээр чок. Кижилер аары бээрге, бистин суурдан «Дүрген дуза» келдирер телефон-даа тыппас силер. Кежээ кудумчуларга кылаштаар-даа арга чок. Хөө караңгы. Чангыс-даа чагыда сайгылгаан астынмаан. Колон-

калар кылыр дээш казып каан оңгарлар мырыңай эндерик, караңгыда ынаар кижилер-даа кире берги дег. Өөренир школачы уруг-дарыгга кежээ чанары дыка берге. Бажыңнары автобустар доктаар черлерден дыка ырак. Бистин бо чүүлүвүстү номчааш, дарга-башкалар кандыг-бир хемчегни алыр боор деп идегеп олур бис.

Ай-Суу СОЯН.

Спортчу кышкы сезон ажыттынар

Спорттун кышкы хевирлеринге ынактар ам өөрүп болур: бо чылдың декабрь 12-14 хүнеринде «Тайга» станциязынга Кызыл хоорайның 90 чылынга тураскааткан спортчу кышкы сезон ажыдышкыны болур. Шаңнадыг доктаалды Кызылдың мэриязы каш хонук бурунгаар хүлээп алган. Хоорайның аныяктар болгаш спорт комитетиниң даргазы Кызыл Кууларның чугаазы-биле алырга, спортчу бо хемчеглерге белеткел ажилдары кидин түлүк чоруп турар.

Бирги хүнде хоорайның школаларының үстүкү класстарының өөреникчилеринден тургустунган командаларның аразында хаакка маңнаарында маргылдаа болур. Ийиги хүнде организациялар, бүдүрүлгө болгаш албан черлериниң аразында демисел эгелээр. Аңаа чүгле Кызылдың командалары эвес, а республика чергелиг организацияларның, өөредилге черлериниң хаакчылары киржир. Боттарының командаларын өрт албанының күрүнө эргелели, университет, Иштики херектер яамызы дээш, өскелер-даа кии-

Белеткел уламчылавышаан

Кызылдың мэри Дмитрий Донгак хоорайның Арат шөлүнге турар төп Чаа чыл елказының болгаш дош хоорайжыгаштын тудуунуң дугайында ажилчын хуралды декабрь 4-те эрттирген. Аңаа хоорайның «Бистин бажыңды» болгаш «Кызылспецсервис» унитарлыг бүдүрүлгө черлериниң удуртукчулары, бажыңнар эргелелдериниң начальниктери, культура болгаш өөредилге комитеттериниң даргалары киришкен. Олар тустуунда кылып чоруткан ажилдарын түңнээннер.

Хурал үезинде ажил ниитизи-биле чоруп турар деп чүве билдинген. 35 дүрүздүн тургустунар дош хоорайжыгаш тудуу дүн-хүн дивейн кидин түлүк чоруп турар. «Кызылспецсервис» унитарлыг бүдүрүлгө чериниң директору Мерген Манын-оолдун чугаалап турары-биле алырга, оларга бо хүннерде тудуг материалдары кончуг херек. Бажың эргелелдери база боттарының күжү-биле микрорайоннарының аайы-биле

риштирерин шийтирлээн.

Кышкы сезон ажыдышкынының шаңнал фондузу тургустунуп эгелээн. Оң кол деткичизи хоорай чагыргазы 30 мун рубльди аныяктар болгаш спорт комитетиниң агар санынче шилчткен.

Бо кыжын эртер бүгү маргылдааларның чангыс аай планын ажилдап кылыр. Ында хоорай спартакиадазын эрттирерин база көргөн.

Бо хүннерде Кызылда 4 хоккей шөлдери ажилдап турар. Уруглар чунгуларын бажыңнар эргелелдери кылып эгелей берген, а «Тайга» болгаш Тываның 5 чылы аттыг стадионда прокат пункттары ажилдап эгелээн. Аңаа күзүлдиг улус барып, хаакка маңнап азы конькиге чунгулап ап болур. Спортчу кышкы сезонун түңнелин келир чылдың апрель айда үндүрер.

дош хоорайжыгаштарны, елкаларны кылып турар. Оларга тудуг материалдары садып алыр ака-төгери бо хүннерде дарый херек дээрзин удуртукчулары сагындырганнар. Мэр Дмитрий Донгак ақшаландырышкын айттыры бо хүннерде шийтирлэттине бээрин дыңнаткан. Оларны бо чылдың бюджетинче киригген.

Кылымал төп шивини Москвадан бо хонуктарда чүдүрүп чоруткан. Келир неделянын эгезинде Кызылга эккээр. Екатеринбург хоорайга кылган куклалар база Тываже чорударына белең.

Микрорайоннарда Чаа чыл елкалары бо айның 29-та ажыдышкыны 30-нүн хүнүнде болур. Культура килдизи бо ажилдарга белең. 2004 чылдың январь 1-нин 01.00 шакта Арат шөлүнге деткичилерниң күжү-биле фейерверк болур.

Мэрияның парлалга албаны.

ЭМНЕРНИ САДЫП АЛЫҢАР!

Мал ажил-агылыг биче бүдүрүлгелериниң, хууда мал өстүрүп турар чоннуң, мал аарыына удур демисел станциязының кичээнге!

«Зооветснаб» КХН шээр болгаш бода малдың, хаваң-дагаа болгаш ыт-диис аарыгларына удур эмнээр эмнерни болгаш херекселдерни садып турар.

Кодурга удур «Аверсект-2»-ниң өртээ чиик.

Кээр адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 19.

Харылзажыр телефону: 5-35-65.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы Сүт-Хөдөк кожуунда девискээр сонгулда комиссиязының даргазы Маныс Колхозпайович Кызылга оон адазы

Колхозпай Кууларович
КЫЗЫЛДЫҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыдылды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агы, улутпур килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7549. Чагыг 143.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоолужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген. Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харылылар.

